

DANIËL DE WAELE

HEILIG

GEW

OOR

DEN

*Een rondleiding door de geschriften van
het Nieuwe Testament & het vroege christendom*

Daniël De Waele

HEILIGE
WOORDEN

*Een rondleiding door de geschriften van het
Nieuwe Testament en het vroege christendom*

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Ontwerp omslag: Shortlife
Vormgeving binnenwerk: Elgraphic
ISBN 978 90 435 4140 4
ISBN e-book 978 90 435 4141 1
NUR 702

www.kokboekencentrum.nl

© 2024 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

“Nog nooit heeft een mens zo gesproken!” (Johannes 7:46)

INHOUD

Een persoonlijk woord vooraf	11
Inleiding	13
1. De geschriften van de evangelisten. Wat Marcus, Matteüs, Lucas en Johannes schreven over Jezus	19
Wat is een evangelie?	19
De synoptische evangeliën	23
Het evangelie volgens Marcus	27
Het evangelie volgens Matteüs	34
Het evangelie volgens Lucas en De handelingen van de apostelen	44
Het evangelie volgens Johannes	54
2. De brieven van Paulus, de apostel der heidenen	67
Brieven in de oudheid	67
Over Paulus	70
De brieven aan de Tessalonicenzen	77
De brief aan de Galaten	80
<i>Excurs: Noachitische geboden</i>	82
<i>Excurs: Paulus over wet en rechtvaardiging</i>	83
De brief aan de Filippenzen	86
De brief aan de Kolossenzen	90
<i>Excurs: Huistafels</i>	93
De brief aan Filemon	94
De brief aan de Efeziërs	95
De brieven aan de Korintiërs	98
De brief aan de Romeinen	101
<i>Excurs: Het offer van Jezus</i>	105

3. De brief aan de Hebreëën	107
Een brief met onderricht	107
Doel van de brief	110
4. De katholieke brieven. De brieven van Jakobus, Petrus, Johannes en Judas	114
De brief van Jakobus	114
De brieven van Petrus	121
De brief van Judas	124
De brieven van Johannes	127
5. Openbaring van Johannes. Een troostboek voor vervolgd en Apocalyptiek	131
Schrikwekkende beelden	135
6. De tekst van het Nieuwe Testament: Over ontstaan en ontwikkeling van de manuscripten	141
Oude papyri, oude perkamenten	141
Het ontstaan van varianten	155
De Textus Receptus	166
Tekstkritisch onderzoek	169
7. Waarom wij dít Nieuwe Testament hebben, en geen ander: Over de canonvorming van het Nieuwe Testament	178
Van 'levende stem' naar canon	178
Marcion en de eerste canon	181
Gnostiek, de geheime kennis	185
Montanus en zijn openbaringen	188
Hoe de katholieke kerk de canon vormgaf	192
Geloofsregels: wat moet je geloven?	196
Verschillende canons	199
8. De Apostolische Vaders: Het doorgeven van het apostolisch getuigenis	202
De tijd na de apostelen	202
De fragmenten van Papias	204
De Didachè, onderwijs van de twaalf apostelen	207
De Brief van Barnabas	214
1 Clemens, een herderlijke brief	221

2 Clemens, een vermanende preek	227
De zeven brieven van Ignatius	232
De brief van Polycarpus	240
De Herder van Hermas	243
De Apologie van Quadratus	252
De Brief aan Diognetus	252
9. Apologeten: verdedigers van het christelijk geloof	261
Apologieën	261
Melito van Sardes	263
Aristides van Athene	264
<i>Excurs: Filosofen bekritisieren de goden</i>	268
Justinus Martyr	275
<i>Excurs: De Logos</i>	281
Tatianus: Tegen de Grieken	288
Drie boeken aan Autolycus	292
Athenagoras: Smeekschrift aan keizer Marcus Aurelius	296
Tertullianus	301
Minucius Felix: een filosofische apologie	310
10. Martelaarsakten: getuigenissen van de martelaren	317
Griekse en Romeinse ideeën	317
<i>Excurs: Heidenen over christenen</i>	321
Joodse en christelijke martelaren	326
Bloedgetuigen	329
Martelaarschap van Polycarpus	330
Martelaarschap van Justinus	337
<i>Excurs: Opstijgen naar de hemel</i>	338
De martelaren van Lyon	340
<i>Excurs: Thyestes en Oedipus</i>	344
De martelaren van Scilli	345
Martelaarschap van Perpetua en Felicitas	348
Martelaarschap van Karpus, Papyrus en Agathonikè	357
<i>Excurs: De lapsi</i>	362
11. Apocriefen van het Nieuwe Testament	366
Een vloed aan boeken	366
Joods-christelijke evangeliën	367
Het Protevangeliem van Jakobus – De geboorte van Maria	372

Het ideaal van maagdelijkheid in apocriefe literatuur	378
Het kindheidsevangelie van Tomas: Jezus als irritant jongetje	386
Het Evangelie van Petrus: over de kruisiging van Jezus	390
Evangelie van Tomas	396
Evangelie van Maria Magdalena	407
Handelingen van Petrus: <i>Quo vadis, Domine?</i>	416
Handelingen van Johannes: een docetische Jezus	420
Apocriefe brieven	425
Openbaring van Petrus: visioenen van hemel en hel	431
Hemelvaart van Jesaja	436
12. De historische Jezus. De wetenschappelijke zoektocht naar wie Jezus werkelijk was	441
Wie is de echte Jezus?	441
Old Quest: de Oude Zoektocht (of: "Leben-Jesu-Forschung," 1778-1906)	445
No Quest: de interim-periode (1906-1953)	454
New Quest: de Nieuwe Zoektocht (1953-heden)	456
Third Quest: de Derde Zoektocht (1980-heden)	459
Nabeschouwing: een casestudie	465
Geef wat van de keizer is aan de keizer, en geef aan God wat God toebehoort	466
Hoe Jezus' woorden interpreteren?	470
Afkortingen en Latijnse / Griekse namen	477
Verklarende woordenlijst	481
Geraadpleegde bronnen	483

EEN PERSOONLIJK WOORD VOORAF

Zeventien was ik, toen ik een tweedehandsboekenwinkel binnenstapte om – nieuwsgierig geworden – een Nieuw Testamentje te kopen, Prisma uitgave. Ik kende dat ‘Nieuwe Testament’ niet, de lectuur kon dus tegenvallen, maar het kostte slechts twintig frank of een halve euro; de aanschaf was zodoende een aanvaardbaar risico. Een vriend had me uitgelegd dat de Bijbel bestond uit een Oud en een Nieuw Testament. Zelf had ik altijd gedacht dat het om drie boeken ging: twee Testamenten en nog eens een Bijbel erbovenop. Dat krijg je als je zonder geloof wordt opgevoed. Toen ik benieuwd in mijn nieuwverworven aanwinst begon te lezen, kwam ik al vlug bij een toespraak die Jezus op een berg gehouden had: de Bergrede. Wat moet ik zeggen? Ik was verbaasd, verbluft, opgetogen, verrukt, toen ik de uitspraken van Jezus voor het eerst las. Zoiets was ik in mijn weliswaar nog jonge bestaan nooit eerder tegengekomen. Ik verslond destijds boeken, maar nu moesten al die andere boeken wachten; ik had iets heel nieuws ontdekt, iets heel anders, en dat had nu voorrang.

Ik schafte me een hele Bijbel aan (Nieuw Testament plus het Oude, wist ik inmiddels) en las die een paar keer helemaal door, gewoon van voor naar achter. Natuurlijk begreep ik het niet allemaal, maar toch: welk een wereld ging er voor me open! Oeroude geschiedenissen, bizarre verhalen, ook saaie opsommingen en geslachtsregisters, maar dan: poëtische lofliederen, diep smartelijke klachten, wijsheid, toornende profeten. Toch was het vooral die ene persoon die in het Nieuwe Testament centraal staat die een diepe indruk op me maakte, vooral door zijn woorden. De evangelist Johannes schreef over hem: “Nog nooit heeft een mens zo gesproken!” Dat vond ik dus ook. Het heeft me nooit meer losgelaten, die Bijbel, dat Nieuwe Testament. Ik ging theologie studeren, na een master volgde een doctoraat. In die tijd ontdekte ik de geschriften

van de generatie christenen van na het Nieuwe Testament: Apostolische Vaders, apologeten, martelaarsakten en allerlei apocriefe boeken. Eigenlijk ben ik nooit opgehouden te lezen en te zoeken en te ontdekken. Dit boek is een resultaat van die zoektocht, van een grote nieuwsgierigheid naar hoe dat Nieuwe Testament ontstaan is, wie eraan hebben meege-schreven, wat die auteurs allemaal hebben willen zeggen, en hoe christe-nen in de tijd daarna dat Nieuwe Testament interpreteerden.

Daniël De Waele

INLEIDING

Dit boek is gegroeid uit een vorige versie: *De ontdekking van het Nieuwe Testament*. Omdat dat boek niet meer voorradig is, wordt het nu opnieuw uitgegeven, maar met een flinke uitbreiding: ook de christelijke literatuur uit de 2^e eeuw wordt nu behandeld. Het boek is in omvang zowat verdubbeld en heeft dan ook een nieuwe titel meegekregen: *Heilige woorden*.

Het Nieuwe Testament lijkt vrij toegankelijk. Toch is dat Nieuwe Testament geschreven in een cultuur die diepgaand verschilt van onze moderne wereld. Een boek als Openbaring doet ons perplex staan, wat in Hebreeën staat is volslagen vreemd voor ons, maar ook de brieven van Paulus zijn zelfs bij een herhaalde lectuur niet bepaald helder. Zelfs de beter bekende evangeliën blijken bij een aandachtige lezing toch een eigen vreemdheid te bezitten en de nodige vragen op te roepen. Het boek dat u nu in handen hebt, wil u binnenleiden in de wereld van de geschriften van het Nieuwe Testament.

We vangen meteen aan met een onderzoek naar de boeken van het Nieuwe Testament en houden daarbij de traditionele volgorde aan (hoofdstukken 1–5). Als eerste komen dus de evangeliën aan bod. We proberen te achterhalen wanneer ze ontstaan zijn en door wie ze op schrift werden gesteld – want dat is anders dan men misschien denkt bepaald niet duidelijk. We gaan na met welk doel de evangeliën werden geschreven, wat de bronnen zijn geweest van de evangelisten, waarom er vier evangeliën zijn en niet één. We zoeken ook naar een verklaring voor de verschillen tussen de evangeliën. Waarom beklemtoont Jezus in het Matteüsevangelie het belang van de wet, terwijl hij het in het Johannes-evangelie heeft over “de wet van de Joden”, alsof hij er afstand van neemt? Hoe komt het dat in het Marcusevangelie Jezus aan het kruis wanhopig

uitroept: “Mijn God, mijn God, waarom hebt U Mij verlaten?” terwijl we in het Lucasevangelie geen godverlatenheid maar juist nabijheid tot God aantreffen: “Vader, in uw handen leg Ik mijn geest”? En ook: waarom is het Evangelie van Johannes zo anders dan de drie andere? Beschikte Johannes over andere bronnen? Deze en andere vragen worden in het hoofdstuk over ‘De geschriften van de evangelisten’ behandeld.

Er zijn ook heel wat brieven in het Nieuwe Testament. We bekijken hoe een brief destijds werd opgesteld, wat diatribe is, wat pseudepigraphen zijn. Onderzoekers vragen zich af of alle brieven die op Paulus’ naam staan wel van hem zijn; we maken kennis met de argumenten pro en contra. Ook gaan we kort in op de farizeese achtergrond van Paulus. We bespreken zijn brieven in chronologische volgorde (we wijken dus even af van de gangbare volgorde), en hier en daar gaan we in een excursie nader in op een thema dat Paulus in zijn brieven aanraakt. Een aparte brief van een onbekende auteur is die aan de Hebreëen. De auteur ervan heeft het onder meer over de onmogelijkheid van een tweede bekering. Hoe werd dit begrepen in de vroege kerk? Een kwestie van geheel andere orde is die van de platonische invloeden die spelen in deze brief. Vervolgens zijn er de katholieke brieven of algemene zendbrieven. Deze zijn niet gericht aan een plaatselijke gemeente of een bepaald persoon, zoals het geval is met de brieven van Paulus, maar ze zijn gericht aan de christenheid in het algemeen. We gaan na wie de algemene zendbrieven geschreven hebben – zijn daar ook broers van Jezus bij? Wijst Jakobus met zijn beklemtoning van werken de genadeleer van Paulus af? Haalt Judas zijn inspiratie ook uit pseudepigrafische boeken zoals Henoeh en Hemelvaart van Jesaja? Wat doet de antichrist in de Kerk, volgens de brieven van Johannes?

Het Nieuwe Testament sluit af met een raadselachtig boek: Openbaring van Johannes. Het boek pretendeert zicht te hebben op de toekomst. Wordt daarmee de nabije toekomst van de eerste lezers bedoeld? Slaat het op onze toekomst? Heeft dit boek eigenlijk wel de bedoeling de geheimen van de toekomst te ontsluiëren, of wil het de lezers iets anders meedelen? We gaan na welke de kenmerken zijn van de apocalyptiek, welke apocalyptische boeken er nog zijn en waarin de Openbaring van Johannes zich van die boeken onderscheidt.

Na dit overzicht van de nieuwtestamentische boeken volgen twee hoofdstukken (6 en 7) waarin we op enkele bijzonderheden willen ingaan. In een eerste hoofdstuk daarvan besteden we aandacht aan de betrouwbaarheid van de tekst van het Nieuwe Testament. Er is veel

onderzoek gedaan naar toevoegingen, weglatingen, wijzigingen die in de loop van de tijd werden aangebracht in de tekst. We bekijken de resultaten van dat onderzoek. Inderdaad werden bij het overschrijven van manuscripten kopieerfouten gemaakt, zijn ook correcties doorgevoerd, en werden zelfs – en dat is pijnlijker – hier en daar wijzigingen in de tekst aangebracht vanuit theologische motieven. Gelukkig weten we welke passages werden gecorrumpeerd, meestal werden ze later in hun oorspronkelijke vorm hersteld. Maar soms kunnen we niet goed achterhalen welke de oorspronkelijke tekst is geweest.

In een volgend hoofdstuk onderzoeken we waarom het Nieuwe Testament de ons bekende evangeliën en brieven bevat, en niet bijvoorbeeld het Evangelie van Tomas, of een van de joodse evangeliën zoals dat van de ebionieten, of de Openbaring van Petrus. Wie heeft bepaald wat er in het Nieuwe Testament terechtgekomen is? Hierover doen soms nogal wilde verhalen de ronde. Zo nu en dan verschijnt weer een boek waarin duistere geheimen, door de Kerk eeuwenlang verborgen gehouden, nu eindelijk aan het licht worden gebracht. In het boek dat u nu in handen hebt, gaat het er nuchterder aan toe: hier worden geen duistere complotten ontraadseld. Dat neemt niet weg dat de ontstaansgeschiedenis van ons Nieuwe Testament een boeiend verhaal blijft. We onderzoeken hoe de canon tot ontwikkeling is gekomen en welke elementen daarbij een rol hebben gespeeld.

In de volgende vier hoofdstukken (8–11) ontdekken we de geschriften van *na* het Nieuwe Testament. We bekijken hoe in de 2^e eeuw (soms uitgebreid tot begin 3^e eeuw) de woorden van Jezus en de apostelen werden begrepen, geactualiseerd en ook wel aangevuld met wat nieuwe openbaringen heetten te zijn, of met geheime kennis die Jezus alleen aan ingewijden zou hebben meegedeeld. Een eerste van die hoofdstukken gaat over de Apostolische Vaders. De auteurs van deze boeken uit de eerste helft van de 2^e eeuw werden verondersteld nog contact te hebben gehad met de apostelen. Zij wisten zich geroepen om de kudde Gods te leiden door praktische raadgevingen, te vermanen waar nodig, en de gelovigen te bemoedigen om door te gaan in de rechte leer, weg van de ketterijen die overal de kop opstaken. We zien hoe de vroege kerk georganiseerd werd en naar een eigen identiteit zocht tegenover heidenen en Joden.

Apologeten waren christenen die hun geloof verdedigden tegenover de buitenwereld. Die buitenwereld was soms belangstellend maar stond vaker vijandig tegenover dit nieuwe vreemde 'bijgeloof', zoals het genoemd werd. Heel wat roddels, misverstanden en verdachtmakingen

verspreidden zich en gaven mee aanleiding tot vervolgingen, nu eens hier, dan daar. Nieuw was dat deze apologeten, die filosofisch geschoold waren, de waarheid en eerbaarheid van het christendom verdedigden met filosofische argumenten. Sommigen onder hen verwezen ook graag naar de oudtestamentische profetieën over Jezus die toch maar mooi waren uitgekomen. Nog andere apologeten lieten filosofie helemaal links liggen en spotten met het heidens geloof: bedreven heidenen niet net zoals hun goden precies de schandelijke daden waarvan christenen werden beschuldigd?

Dit tweede hoofdstuk in de reeks van vier wordt gevolgd door een derde. Daarin moeten we vaststellen dat de apologeten niet veel hadden bereikt bij heidenen – ze werden trouwens vooral door christenen gelezen. Vervolgingen hielden niet zomaar op, martelaren stierven. We lezen enkele gedeeltes uit martelaarsakten en leren hoe een ondervraging van christenen in zijn werk ging, hoe de loutere bekentenis ‘christen’ te zijn leidde tot veroordeling: foltering, brandstapel, wilde dieren, of onthoofding voor Romeinse burgers. De moderne lezer zal verwonderd vaststellen dat voor deze martelaren de dood net het *leven* betekende – in de hemel dan, en dat zij er vurig naar verlangden de martelaarskroon te verwerven. Bij het lezen van deze martelaarsakten komen wij nog heel wat meer interessante dingen te weten over het geloof van deze eerste christenen.

In het vierde hoofdstuk over deze na-bijbelse boeken hebben we het over de apocriefe evangeliën, Handelingen, brieven en openbaringen. Het zijn allemaal boeken die aanspraak maakten op goddelijk gezag maar die door de katholieke kerk verworpen werden, soms na enige aarzeling. Een probleem dat zich hier aandient is dat er veel te veel van deze geschriften zijn om hier allemaal besproken te kunnen worden, zelfs als we ze zouden beperken tot de 2^e eeuw. We maken daarom een keuze en proberen van de verschillende christelijke richtingen waarbinnen deze apocriefen geschreven werden, een aantal werken te behandelen. Dit zijn dan joods-christelijke evangeliën, min of meer orthodoxe geschriften, volksverhalen over Jezus en de apostelen, boeken met docetische kenmerken en gnostische literatuur.

Een laatste hoofdstuk handelt over de hoofdpersoon van het Nieuwe Testament en de geschriften die daarna kwamen, de man over wie het allemaal gaat: Jezus van Nazaret, door gelovigen geduid als de Christus. Natuurlijk staat hij aan het hele begin van al de boeken die over hem geschreven zijn, maar het is pas vrij recent, zowat de laatste twee eeuwen, dat men op zoek is naar wie die Jezus werkelijk was. Met deze moderne

zoektocht sluiten we dit boek af. Wetenschappers zoeken wat Jezus' motieven waren, wat hij met zijn optreden wilde bereiken. Gelovigen zullen zeggen dat je dat toch gewoon in de evangeliën kunt lezen, maar onderzoekers menen dat die evangeliën in historisch opzicht niet erg betrouwbaar zijn. Zij passen de historisch kritische methode toe op de vier evangeliën om zo te achterhalen wie die man uit Nazaret werkelijk was, en wat er aan hem werd toegeschreven. In dit hoofdstuk gaan we na in welke mate die onderzoekers daarbij succes hebben gehad, en of hun onderzoek verhelderend heeft gewerkt voor een beter begrip van wie Jezus was.

Dit boek is niet bedoeld voor theologen, die weten wat hier beschreven staat al. Het is bedoeld voor de geïnteresseerde leek, en ook de beginnende student theologie zal er zijn of haar voordeel mee doen. Maar het is ook weer geen boek dat de dingen simpel houdt. Moeilijke dingen worden niet uit de weg gegaan, wel wordt gepoogd ze op een heldere manier uiteen te zetten. Dit boek is gegroeid uit cursusmateriaal dat ik aanbood aan studenten Godsdienstwetenschappen. Hun vragen en feedback hebben me geholpen me af te stemmen op de vragen die leven bij de doorsnee mens die belangstelling heeft voor de Bijbel. Hun opmerkingen hebben me er ook toe aangezet begrippen die ik algemeen bekend veronderstelde toch uit te leggen. In een index achteraan vindt men een lijst van moeilijke en belangrijke begrippen met verwijzing naar de pagina's waar ze worden uitgelegd. Er is dus voor dit boek geen – of nauwelijks – voorkennis vereist. Ik hoop met dit boek een antwoord te bieden op de vele vragen die leven bij nieuwsgierige gelovigen en ongelovigen.

De Bijbeltekst in deze uitgave is ontleend aan *De Nieuwe Bijbelvertaling 2021*, Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. Tenzij anders aangegeven wordt.

1.

DE GESCHRIFTEN VAN DE EVANGELISTEN

Wat Marcus, Matteüs, Lucas
en Johannes schreven over Jezus

WAT IS EEN EVANGELIE?

“De Geest van de Heer rust op Mij, want Hij heeft Mij gezalfd. Om aan armen de *goede boodschap* te brengen.”¹ Deze woorden las Jezus voor uit de Jesajarol in zijn thuisstad Nazaret. Hij betrok ze op zichzelf: hij was degene die de ‘goede boodschap’ bracht van vrijlating voor gevangenen, zicht voor blinden, vrijheid voor onderdrukten. Zijn dorpsgenoten vonden dat maar grootspraak van die ‘zoon van Jozef’, zoals ze hem kenden.

‘Goede boodschap’ is de vertaling van het Griekse *euaggelion*; vandaar ons Nederlandse woord ‘evangelie’. Een ‘goede boodschap brengen’ komt van het Griekse werkwoord *euaggelizoo*. De Septuaginta gebruikt deze woorden om het Hebreeuwse naamwoord *besorah* en het werkwoord *basar* te vertalen. Toch was het woord *euaggelion* ook bekend in de Grieks-Romeinse wereld. Een geboorte in de keizerlijke familie, een troonsbestijging, de intocht van de keizer in een stad of een overwinning op vijanden, het waren allemaal ‘goede boodschappen’. Marcus, die als eerste een boek schreef over Jezus, leidde dat in met de woorden: “Het begin van het evangelie van Jezus Christus, Zoon van God.”² Het is maar halfweg de 2e eeuw dat men aan de vier geschriften over Jezus de term ‘evangeliën’ gaf, waarschijnlijk toen ze samengebonden werden. Daarbij werd dan de – veronderstelde – naam van de auteur toegevoegd. Strikt genomen moet men spreken van één evangelie, naar of volgens Marcus, Matteüs, Lucas en Johannes; in de praktijk heeft men het toch vaak over de vier evangeliën.

De evangelist Marcus creëerde met zijn evangelie als eerste een

1 Luc.4:18 (NBV₂₁ vertaalt met ‘het goede nieuws’), uit Jes.61:1.

2 Marc.1:1.

geheel nieuw genre, dat noch in het jodendom, noch in de hellenistische wereld voorkwam. Wel kende het jodendom de profetische boeken waarin soms biografische bijzonderheden van een profeet waren opgenomen. Zo wist men van Jeremia waar hij geboren was, kon men lezen hoe hij had gereageerd op zijn roeping, enz. In de 1^e eeuw van onze jaartelling was een nieuw werk verschenen: 'Het leven van de profeten', waarin de afkomst van de profeten werd vermeld, waar en op welke wijze ze gestorven waren (door martelaarschap bijv.) en waar zij lagen begraven.³ Toch was dat een ander literair genre dan de evangeliën. Er bestonden ook hellenistische 'levensbeschrijvingen' zoals Plutarchus' 'Leven' van beroemde mannen, of Suetonius' 'Leven van de keizers'. Daarin gaven biografen aandacht aan de daden en het karakter van de protagonist. De evangeliën echter vertellen ons haast niets over de psychologie van Jezus, zij zijn geen biografieën. Eigenlijk komen slechts de laatste jaren van Jezus' leven aan bod. Enkele evangeliën vermelden wel iets over zijn geboorte, Lucas zegt iets over de twaalfjarige Jezus, maar voor de rest weten wij niets over zijn leven als jongeman, wat hij deed, wat hij dacht.

Het doel van de evangelisten is niet een portret te schilderen van Jezus, maar hem te verkondigen als opgestane Heer en Redder. Wat de evangelist Johannes schrijft, geldt voor alle evangeliën: "maar deze [tekenen] zijn opgeschreven opdat u gelooft dat Jezus de messias is, de Zoon van God, en opdat u door te geloven leven ontvangt door zijn naam."⁴ Het doel van de evangelisten was de lezers tot geloof te brengen of dat te versterken, maar ook om antwoorden te geven op vragen en problemen die leefden binnen de kring waarvoor zij schreven. Het is belangrijk op te merken dat de evangeliën geen exact historisch verslag geven van de gebeurtenissen rondom Jezus. Dat betekent niet dat de evangelisten de woorden en daden van Jezus dus maar verzonnen zouden hebben. Zij hebben ze echter wel geïnterpreteerd en geactualiseerd vanuit vragen en noden waar zij, een generatie na Jezus, mee te maken kregen.

3 'De levens van de profeten', in: P.W. van der Horst, *De profeten: Joodse en christelijke legenden uit de oudheid*, Amsterdam 2001, 19-43.

4 Joh.20:31.

Hoe zijn de evangeliën ontstaan?

De evangeliën staan dan wel vooraan in het Nieuwe Testament, toch zijn zij niet de oudste geschriften, dat zijn de brieven van Paulus. Paulus schreef tussen de jaren vijftig en zestig van de 1^e eeuw, de evangeliën dateren van 70 tot na 90. De noodzaak het leven en onderwijs van Jezus op een ietwat systematische manier op schrift te stellen, ontstond immers pas toen de ooggetuigen ouder werden en men hun getuigenissen wilde bewaren.

Aan de basis van de evangeliën ligt natuurlijk het optreden van Jezus zelf. Wat hij deed en zei, werd gezien en gehoord door een schare volgelingen, en dat waren er meer dan de bekende twaalf leerlingen of discipelen. Wat die volgelingen zich daarvan herinnerden, vormt het primaire materiaal. Vaak waren die herinneringen en hun doorvertellingen verschillend of onvolledig. Zo was de joodse christen Apollos onderlegd in de Schriften en verkondigde hij geestdriftig de leer over Jezus, maar hij was alleen bekend met de doop van Johannes. Weer andere groepen christenen hadden niet gehoord over de heilige Geest en kenden eveneens alleen de doop van Johannes.⁵ Er werden ook verschillende accenten gelegd. Zo kunnen we ons voorstellen dat sommige groepen Jezus vooral zagen als de komende Rechter; zij herinnerden zich met name Jezus' oordelende uitspraken.⁶ In andere kringen werd Jezus speciaal als de redder in nood herinnerd; allerlei wonderlijke tussenkomsten van Jezus werden doorverteld: natuurwonderen, genezingen en exorcismen. In joods-christelijke kringen legde men er de nadruk op dat Jezus de joodse wet had bevestigd, zoals we kunnen lezen in het Evangelie van Matteüs. In de 4^e eeuw getuigde Ambrosiaster dat de eerste christenen in Rome het evangelie hadden vernomen zonder dat het geheimenis van het kruis daar deel van uitmaakte.⁷ Paulus – die Jezus nooit ontmoet had – legde zijn lezers daarentegen uit dat juist Jezus' dood en opstanding van 'cruciaal' belang waren omdat die een verlossende betekenis hadden. In weer andere kringen zag men Jezus als Wijsheidsleraar, wat we vooral in het Johannesevangelie

5 Hand.18:24-25; 19:1-3.

6 Dit en volgende: G.P. Luttikhuisen, *De veelvormigheid van het vroegste christendom*, Budel 2005, 17.

7 Ambrosiaster, Commentaar op Romeinen. I: A.F.J. Klijn, *De wordingsgeschiedenis van het Nieuwe Testament*, Nijkerk 1987, 71.

tegenkomen. Al vroeg moeten er allerlei korte schriftelijke verzamelingen zijn ontstaan, waarin die herinneringen werden opgetekend. We kunnen denken aan een bundel gelijkenissen, het lijdensverhaal, een verzameling wonderverhalen. In het Marcusevangelie treffen we bijvoorbeeld nog een aantal twistgesprekken tussen Jezus en de farizeeën en schriftgeleerden gegroepeerd aan, naast ook een verzameling gelijkenissen.⁸

Ook losse uitspraken van Jezus werden verzameld. Daarvan getuigt de oudste laag van het apocriefe Tomasevangelie, waarin die uitspraken telkens worden ingeleid met “En Jezus zei.” In een latere fase ontstond dan de behoefte al dat materiaal in een doorlopend verhaal samen te brengen. Lucas wijst erop dat velen dat geprobeerd hadden.⁹ De vier evangeliën zijn daarvan het bewaard gebleven resultaat. Een evangelie is niet het werk van één schrijver; een evangelie is een gemeenschapstekst: binnen een bepaalde christelijke gemeenschap werd gedurende enkele generaties een eerste versie van een evangelie herhaaldelijk bewerkt en uitgebreid. We komen daar meer gedetailleerd op terug bij de bespreking van de afzonderlijke evangeliën.

Al werd er dan steeds meer opgeschreven, de mondelinge overlevering bleef doorgaan, zeker tot de 2^e eeuw. De kerkvader Eusebius haalt een nu verloren gegaan werk van Papias aan, waarin die vertelt dat hij de leer ontving van de vrienden van de apostelen:

Zonder aarzelen zal ik hier mijn uitleggingen weergeven; want u kunt er profijt van hebben; wat ik van de oudsten heb geleerd en nauwkeurig in mijn geheugen heb bewaard, zal ik doorgeven [...]. Als ik iemand ontmoette die ooit volgeling van de oudsten was geweest, vroeg ik steeds naar de uitspraken van die oudsten. Wat Andreas, Petrus of Filippus hadden gezegd, of Tomas, Jakobus, Johannes, Matteüs, of een andere discipel van de Heere. Of ook wat de woorden geweest waren van Aristion, of van Johannes, de ouderling, ook van de discipelen van de Heere; want het was mijn mening, dat ik veel meer profijt zou hebben van wat de levende en blijvende stem zegt dan van wat in de boeken staat.¹⁰

8 Marc.2:1–3:6; 4:1-34.

9 Luc.1:1.

10 Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 3:39:3-4. Vertaling telkens van Ch. Fahner, *Eusebius van Caesarea: Kerkgeschiedenis*, Utrecht 2022.

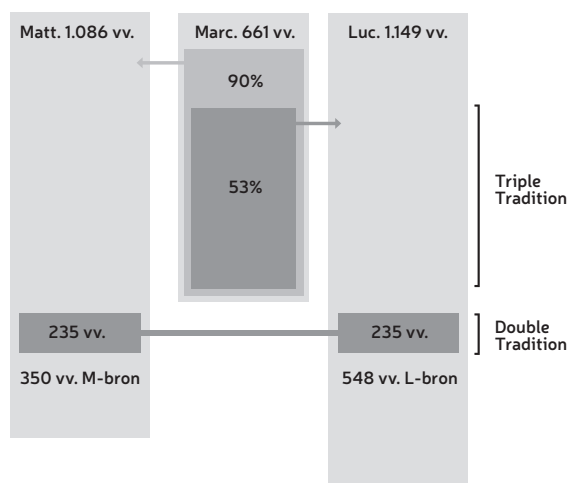
DE SYNOPTISCHE EVANGELIËN

De drie eerste evangeliën worden de ‘synoptische evangeliën’ genoemd. Dit omdat ze zo sterk op elkaar lijken, dat ze in drie kolommen naast elkaar kunnen worden afgedrukt, zodat er een overzicht (Grieks: *synopsis*, ‘samen zien’) ontstaat van de gemeenschappelijke en afwijkende stukken. Het Evangelie van Johannes is wat vorm en inhoud betreft anders dan de synoptische evangeliën. Matteüs, Marcus en Lucas hebben materiaal dat gelijk is (‘triple tradition’), maar Matteüs en Lucas hebben ook materiaal gemeen, dat niet voorkomt bij Marcus (‘double tradition’). Daarnaast hebben ze alle drie eigen materiaal, dat niet voorkomt bij de andere. Men probeert die onderlinge afhankelijkheid te verklaren: hoe komt het dat die drie evangeliën zo sterk op elkaar lijken?

De kerkvader Augustinus (354-430) was de eerste die een ‘bronnen-theorie’ opstelde in zijn *De consensu euangelistarum* (‘Over de overeenstemming tussen de evangelisten’). Augustinus meende dat Matteüs het oudste evangelie was, dat Marcus daarvan afhankelijk was – die had een kortere versie gemaakt: “Marcus is hem [Matteüs] op de voet gevolgd als een gewillig volgeling. Het lijkt wel alsof hij het evangelie van Matteüs heeft ingekort.” Augustinus meende ook dat Lucas zich gebaseerd had op Matteüs en Marcus.¹¹ In het moderne onderzoek hebben geleerden heel wat hypothesen aangedragen. Twee belangrijke daarvan worden tegenwoordig nog behouden. Een eerste wordt verdedigd door aanhangers van J.J. Griesbach (1745-1812) – van hem komt trouwens de term ‘synoptisch’. Griesbach betoogt dat Marcus een uittreksel is van Matteüs en Lucas. Immers, de inhoud van Marcus wordt teruggevonden bij deze twee evangeliën. Lucas zou zijn materiaal gevonden hebben bij Matteüs. Een probleem aan deze visie is dat Marcus dan wel erg relevant materiaal heeft laten liggen. Hij heeft het niet over de Bergrede, het Onze Vader, en ook enkele mooie gelijkenissen vond hij blijkbaar niet de moeite om op te nemen. Dat lijkt niet erg waarschijnlijk.

Een veel grotere groep onderzoekers volgt de theorie van H.J. Holtzmann (1832-1910). Hij ziet het Marcusevangelie als het oudste, en zowel Matteüs als Lucas heeft van Marcus gebruikgemaakt. Daarvoor pleit dat Matteüs en Lucas nooit samen in gaan tegen de volgorde van Marcus.

¹¹ Augustinus, *Over de overeenstemming van de evangelisten*, 1:4. T. Hertogh, S. van der Meijs, L. Weneker, *Aurelius Augustinus: Vier evangelisten, één evangelie*, Budel 2012.

(Hieruit blijkt dat Marcus voor beiden de bron is geweest. Als Matteüs en Lucas samen in zouden gaan tegen Marcus' volgorde zou men kunnen betwijfelen of Marcus wel hun bron was.) De opbouw van de evangeliën is telkens dezelfde. Na een geboorteverhaal (dat ontbreekt in Marcus) volgt het optreden van Johannes de Doper, de verzoeking van Jezus in de woestijn, Jezus' optreden in Galilea, zijn optrekken naar Jeruzalem en zijn dood en opstanding aldaar.

Matteüs heeft meer van Marcus overgenomen dan Lucas. Sommige passages die Matteüs en Lucas uit Marcus hebben gehaald, verwoorden zij samen anders dan Marcus doet. Sommige onderzoekers menen dat zij een oudere versie van Marcus hebben gebruikt, een zogenaamd 'proto-Marcus'. Een voorbeeld. Als Jezus bij zijn ondervraging door leden van het Sanhedrin geslagen wordt, vragen ze hem: "Profeteer dan maar eens voor ons, messias, wie is het die Je geslagen heeft?" Zo luidt het bij Matteüs en Lucas. Maar in Marcus lezen we enkel "Profeteer nu maar!" Mogelijk heeft de proto-Marcus de vraag "wie is het die Je geslagen heeft?" wel gehad.¹² Duidelijk is dat in die tijd het Marcusevangelie nog geen gecanoniseerde tekst was, hij kon door Matteüs en Lucas onbekommerd bewerkt worden.

Omdat zowel Matteüs als Lucas ook heel eigen materiaal heeft, moet er ook een M-bron (of M-bronnen, waaruit alleen Matteüs heeft geput)

¹² Matt.26:68; Luc.22:64; Marc.14:65.

In deze vakkundige en toegankelijk geschreven handleiding ontsluit Daniël De Waele de wonderlijke wereld van het Nieuwe Testament en de vroege kerk. *Heilige woorden* bestaat uit drie delen. In het eerste deel bespreekt De Waele elk Bijbelboek, verduidelijkt waar de teksten vandaan komen en waarom precies al die evangeliën, brieven en andere geschriften in het Nieuwe Testament te vinden zijn. In het tweede deel laat De Waele zijn licht schijnen over de geschriften van de apostolische vaders en de apocriefe boeken. Het derde deel bevat een boeiende zoektocht naar de historische Jezus. Dit handboek over de oorsprong, boodschap en betekenis van het vroege christendom is een fors uitgebreide en deels herschreven editie van het in 2020 verschenen boek *De ontdekking van het Nieuwe Testament*, dat niet meer verkrijgbaar is.

Daniël De Waele was tot voor kort docent Nieuwe Testament aan het Hoger Instituut voor Protestantse Godsdienstwetenschappen te Brussel. Van zijn hand verschenen eerder *Ontluikend christendom* (2021), *Vergeeten rijkdom* (2022), *Godenschemering* (2023) en *Ontwakend jodendom* (2024).

Over *Ontluikend christendom* schreef de pers:

‘Fabelachtige rijkdom’

★★★★ **NRC**

‘Ontzettend fascinerend!’

★★★★★ **Trouw**

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4140 4 • NUR 702

9 789043 541404